
Smålommen i Lindesbergs kommun

Mats Andersson

I flera tusen år har lommarna funnits i våra sjöar och tjärnar. Människor har i alla tider fascinerats av lommarna och kanske också skrämts av deras läten, som kan upplevas som hedniska, mystiska och vilda. Lommarnas uppträdande i vattnet, där de ljudlöst med en krusning kan försvinna för att efter en stund visa sig på ytan långt bort, är fångslande.

I Lindesbergs kommun häckar både storlom och smålom. Storlommen är vanligast och mest bekant för de flesta, medan smålommen är lite mer av en doldis.

Sedan 1980-talet har jag besökt ett antal smålomstjärnar i skogarna i Lindesbergs kommun. Syftet har dels varit att försöka följa upp häckningslokalerna och kanske hitta nya, men förstås också att få tillbringa en stund tillsammans med dessa fångslande lommar i avsides bergslagsnatur.

Projekt LOM startades 1994 som ett gemensamt initiativ av Svenska Naturskyddsföreningen och Sveriges Ornitologiska Förening och från år 2000 bedrevs arbetet som en fristående ideell förening. Från hösten 2015 är Projekt LOM en arbetsgrupp inom BirdLife Sverige. Syftet är att genom årliga inventeringar få kunskap om både storlommens och smålommens utbredning och häckningsframgång. En kunskap som kan användas när bedömningar görs om olika insatser. I och med att Sverige, tillsammans med Finland och Norge, har en majoritet av båda lomarternas häckande bestånd i Europa har vi också ett ansvar för lommarernas fortlevnad.

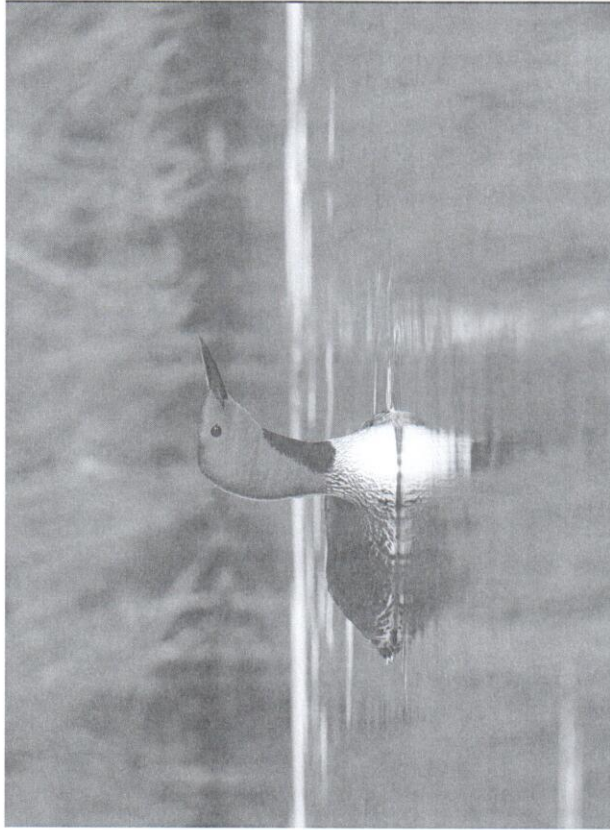
I samband med att Projekt LOM startade 1994 blev inventeringarna i kommunen en del av projektet. Visserligen har insatsen och besöken vid smålomstjärnarna varierat i antal under åren, men det finns rapporter från alla 25 år.

Smålommen, till skillnad från storlommen, häckar i mycket små sjöar och tjärnar, som ofta saknar fisk. Födan måste därför sökas i närbelägna större sjöar. Bra fiskesjöar, med tillgång till lämplig fisk, som ligger inom rimligt avstånd till häckningstjärnen är helt avgörande om det ska finnas smålommar. Smålommen ställer också vissa krav på häckningslokalen, som att den ska ha stränder och små holmar av gungfly där den kan lägga sitt bo. Boet ska vara lätt att hasa sig till och från och kunna placeras så risken för angrepp från däggdjur är liten. En tillräckligt stor vattenyta måste också finnas, så att lommen kan starta och landa utan problem.

I Sverige finns smålommen i ett sammanhängande utbredningsområde från Svealand och norröver och mera sällsynt på Sydsvenska Högländet. I fjällen häckar den upp till björkskogsregionen och den lågalpina regionen. Det svenska beståndets storlek uppskattas till 1300–1900 par, med en koncentration till Värmland-

Bergslagen-Dalarna och mer gleasa bestånd norr och söder därom (Eriksson m.fl. 2001, rev. 2018).

För Västmanlands del gjordes en genomgång av samtliga rapporterade häckningslokaler under slutet av 1980-talet. Bedömningen var då att mellan 60 och 90 par häckade i landskapet (Andersson 1988). Ulf Ottosson m.fl. (2012) har beräknat populationen till 140 par. Pettersson (2018) uppskattar antalet till ca 100 par i Västmanland.

Smålom, foto Sven-Olof Eriksson

Förekomsten i Lindesbergs kommun

Smålommen finns i den norra halvan av kommunen. Utbredningen i Svealand är västlig och i Västmanland är den östra avgränsningen här i Bergslagen. Smålommen har funnits i våra trakter i långa tider, om det skvallrar namn på tjärnar som börjar på "Lom". Det finns fyra "Lomtjärnar" i kommunen och någon är fortfarande hem för smålommen.

Under 1980-talet och i samband med inventeringar för det rikstäckande Svensk fågelatlas hittade jag ett antal smålomstjärnar i skogarna. Det var början på mina årliga besök för att bevaka och se hur häckningarna lyckades. Jag bedömde 1987 antalet smålomspår till 12-16 i kommunen (Andersson 1987).

Under åren 1987-1989 genomfördes en heltäckande sjoinventering i kommunen av Frövi Fågelklubb. Då hittades ytterligare några lokaler med smålom och resultatet blev 10 par, vi bedömde då att 12 par häckade i kommunen (Andersson & Malmstigen 1990).

Totalt under de 25 åren med Projekt LOM finns 31 tjärnar i kommunen där smålommen har noterats under häckningsstid under minst ett år. Antalet häckande eller stationära par har konstaterats på 25 av de 31 lokalerna. För sex lokaler har inte häckande eller stationära par kunnat konstaterats. Observera att det här endast gäller säkerställda eller tänkbara häckningslokaler och inte observationer i större sjöar där smålommen endast fiskar.

Enligt Projekt LOMs metod för att fastställa förekomsten av ett stationärt eller revirhållande par, så är minimikravet att smålommen i par ska ha setts vid minst två tillfällen med minst två veckors mellanrum, under häckningsperioden, såvida inte häckning konstaterats med observationer av ruvande fågel eller ungar.

Det kan vara svårt att bedöma hur många smålommen som årligen är stationära eller som är häckande. Ibland hittar man par i samma tjärn under flera år, för att året efter vara borta från lokalen. Därefter kan det dröja åtskilliga år innan lommar återhäckar. På de 25 smålomlokalerna, under perioden 1994-2018, fanns det stationära eller häckande par i samma lokal inom hela spannet från 1 år upp till 18 år.

Att smålommen är borta från en tjärn kan alltså bero på den dynamik som normalt tycks finnas för smålommens val av häckningsplats. Tjärnar överges och nyetableringar sker på annat håll och gamla häckningsplatser tas till heder igen efter att ha stått tomma några år. Undersökningar från andra delar av landet har visat att ungefär en fjärdedel av smålomtjärnarna nyttjas i stort sett årligen, medan det i övrigt finns en dynamik där häckningsplatser överges, för att kanske återbesättas igen efter några år (Eriksson & Ahlund 2013).

Man bör även tänka på att smålommen är ganska svårinventerad. Enstaka besök räcker inte vid en till synes tom tjärn, för att avfärda den som häckningslokal. Smålommen kan även ha lång häckningssäsong och kan göra omläggningar om den första häckningen misslyckas. Både vuxna och ungar är även duktiga på att hålla sig gömda på häckningslokalen...

En heltäckande inventering i Lindesbergs kommun skulle, enligt ovannämnda, behöva minst 3-4 besök utspridda på säsongen på de 31 lokalerna. Dessutom besök på ett antal tidigare inte besökta men tänkbara häckningslokaler. Se även inventeringsmetoden nedan.

Ett försök till en aktuell uppskattning av antalet par i Lindesbergs kommun skulle hamna på 10-14 par årligen. Alltså ungefär samma antal som bedömdes för 30 år sedan.

Inventeringsmetod

Metod enligt inventeringarna inom Projekt LOM (<http://projektlom.birdlife.se/> rapporteringsinformation/):

- Minst två besök ska göras, det första kring den 1 juni \pm två veckor, och det andra kring den 15 juli \pm två veckor. Ses inga lommar vid första besöket ska ändå ett andra besök göras, eftersom det är lätt (även för erfarna inventerare) att missa en ruvande lom och för att inte missa sent påbörjade häckningar.
- Om man sett smålom vid första besöket görs ett kompletterande besök 3-4 veckor senare, för att följa upp.
- Ses ungar, ska dessa följas upp tills de blivit stora (minst storleksklass III eller helst storleksklass IV, se även nästa punkt).
- Vid varje besök ska följande noteras: antalet lommar, eventuella häckningskriterier (bo, ägg, ruvning) och eventuella ungar (med uppgift om storleksklass).
- Storleksklass I = < 25 % av föräldrafågelnas längd, II = 25-50 % av föräldrafågelnas längd, III = 50-75 % av föräldrafågelnas längd, IV = > 75 % av föräldrafågelnas längd.
- Rapportera även "negativa" besök, då man inte sett några lommar.

Häckningsplatsen

I slutet av april brukar de första smålommarna vara tillbaka i häckningsområdet i kommunen. Om isarna fortfarande ligger på häckningstjärnarna håller lommar till i de isfria delarna av fiskesjöarna och väntar. Äggläggning brukar ske i mitten eller i slutet av maj. De första ungararna kan ses i slutet av juni. I de fall paren misslyckas med häckningen kan de lägga en ny kull. Vanligaste häckningsutfallet är en eller två ungar. Varje år misslyckas dock flera par helt med häckningen.

I kommunen häckar smålommen i skogstjärnar och i små skogssjöar. I samtliga tjärnar ligger boplatser på stränder och små holmar av gungfly. Tjärnen måste dock ha en tillräcklig stor vattenyta så fåglarna kan starta och landa från och i vattnet. Storleken på de 25 häckningslokalerna under perioden 1994-2018 varierar mellan 0,5 och 13,3 ha (Tabell 1). Andelen av lokalerna som är 5,0 ha eller mindre är 76 %. Majoriteten (94 %) av alla häckningar, eller där stationära par uppehållit sig, har varit i lokalerna mellan 0,5 och 5,0 ha.

Tabell 1.

Smålomslokalerens storlek och antal år med häckande eller stationära par 1994 - 2018

Storlek (ha)	0,5 - 2,0	2,5 - 5,0	6,0 - 13,3
Antal lokaler (n=25)	12	7	6
Andel alla lokaler (%)	48	28	24
Antal år med par (n=132)	101	23	8
Andel antal år med par (%)	76,5	17,4	6,1

Fiskesjön

Häckningstjärnarna är nästan alltid fisktomma. Smålommen flyger därför till större närbelägna fiskesjöar för proviantering. Fiskesjöarna är större så kallade klarvattensjöar som är naturligt näringsfattiga. Avståndet till fiskesjön bör inte överstiga 10 kilometer. Hos oss brukar man se fiskande smålommor i framförallt Råsvälen. Men även Gränssjön vid Hammarbacken, Dammsjön vid Nyberget, Usken, Fåsjön och Stora Klotensjön är viktiga fiskesjöar för smålommen. Fiskesjöarnas läge och att de innehåller lämplig fisk att mata ungar med är alltså helt avgörande för smålommens förekomst i kommunen.

Smålommen matar sina ungar med siklöja, sik och mört. Den tycks rata den vanliga abborren helt. Storleken på fisken till ungararna är upp till 20 cm. Gemensamt för fiskesjöarna i kommunen är att de hyser goda bestånd av siklöja, en fisk som lommen alltså föredrar att föda upp sina ungar på. Siklöjan är en laxfisk som inte blir mer än 20-25 cm lång. Den lever i stim och vandrar under sommardygnet från ytan (på natten) till djupare vatten (på dagen). Det är också morgnar, kvällar och nätter som smålommen är som mest aktiv i fiskesjöarna. Det är då man kan se och höra sällskap av flera lommar ligga och fiska ute i sjöarna. Tidpunkten för fisket stämmer alltså med siklöjans vistelse nära ytan. Som regel ligger smålommen ute på djupare vatten och fiskar men i samband med siklöjeleken på hösten finns observationer från Råsvälen om gemensamt fiske av smålommarna på grunt vatten inne vid land (Ola Almkvist muntligen).

Man kan se en tydlig koppling mellan sjöar med siklöja och förekomst av smålom. I Lindesbergs kommun finns siklöjan i sju sjöar (Dahlqvist 1982). Samtliga dessa sjöar är inom smålommens häckningsområde. Råsvälen är den sjö med ojämförbart störst stam av siklöja. Här har man också störst möjlighet att se fiskande smålom och 5-10 stycken samtidigt är inte ovanligt. Råsvälen är därför den värdefullaste fiskesjön i kommunen.

Häckningsresultat

Totalt under de 25 åren med Projekt LOM har alltså stationära eller häckande par konstaterats på 25 lokaler i kommunen. Medelvärdet per år med stationära eller häckande par var 5,4 st (Tabell 2). På de 25 lokalerna lyckades häckningen med minst en "stor unge" vid ett eller flera av åren vid 18 lokaler (med "stor unge" menas minst storleksklass III eller helst storleksklass IV, se under Inventeringsmetod ovan).

Stationära eller häckande par och häckningsframgång 1994 - 2018	1994-1998		1999-2003		2004-2008		2009-2013		2014-2018		Alla år	
	1994	1998	1999	2003	2004	2008	2009	2013	2014	2018	2014-2018	Alla år
mv antal häckande eller stationära par	9	6	6	3	4	5	5,4					
min - max, antal häckande eller stationära par	6-12	2-11	0-7	1-6	3-7	0-12						
mv totalt antal stora ungar	6,0	3,6	1,8	2,4	2,6	3,3						
min - max, totalt antal stora ungar	4-11	0-8	0-5	0-6	0-5	0-11						
mv antal stora ungar per par	0,7	0,6	0,6	0,6	0,6	0,5	0,6					

Antalet stora ungar årligen för perioden var i genomsnitt 3,3 st. Detta skulle innebära ett genomsnittligt häckningsutfall under de 25 åren på 0,6 stor unge per par och år (Tabell 2).

Det genomsnittliga häckningsutfallet sedan 1994 ligger under den nivå på ungefär 0,8 stora ungar per par som bedömts vara minimum för att kompensera för den årliga dödligheten (Eriksson 2010). Det tycks också som att häckningsutfallet i större delen av det svenska utbredningsområdet har försämrats sedan mitten av 1990-talet.

På uppdrag av Länsstyrelsen i Örebro län gjordes 2018 en större inventeringsinsats av smålommens förekomst och häckningsutfall i länet. Inventeringen administrerades av Mats Eriksson och Projekt LOM. Inventeringsmetoden var densamma som gäller för Projekt LOM (se ovan). I Lindesbergs kommun besökte jag 19 lokaler och av dem fanns stationära par eller häckning vid sju lokaler. Häckning konstaterades vid sex lokaler varav ungar sågs vid fyra (totalt fem ungar). Häckningsutfallet blev 0,7 stor unge per par.

Hot och problem

Om häckningsframgången för smålommen är under den nivå som behövs för artens långsiktiga fortlevnad måste detta vara ett allvarligt problem. Kanske den viktigaste orsaken att häckningar misslyckas och få ungar blir flygga är predation på ägg och ruvande fåglar. I svenska studier har bland annat räv, mink, korp, trana, berggub, duvhök, havsörn, brun kärrhök och måsfåglar noterats som predatorer (Eriksson 2010).

I samband med årets inventering 2018 noterade jag en brun kärrhök som passerade över en tjärm med ruvande smålom (vid nästa besök var häckningen avbruten med okänd orsak). Brun kärrhök är ju inte en art man brukar förknippa med smålomstjärnar belägna i den rena barrskogen. Jag ser dessutom ofta tranor vid smålomslokaler. Båda arterna har ju blivit betydligt vanligare under senare år och enligt Projekt LOM sammanfaller ökningen med det försämrade häckningsutfallet för smålommen.

Häckande smålom, foto Sven-Olof Eriksson.

Dikning och rensning i utloppet av tjärnen är också ett stort hot och en anledning att lommarna överger lokalen. En sänkning av vattenytan medför dels att lommen får svårt att ta sig upp till boet och dels blir mer tillgängliga för predatorer. Dessutom växer tjärnarna snabbare igen.

Om det skulle ske försämringar i fiskesjöarna och minskad förekomst av fisk vore det mycket allvarligt. Smålommens viktigaste bytesfisk, siklöja och mört, är känsliga för förändringar i vattenkemin t.ex. sänkt pH-värde. Den viktigaste fiskesjön i kommunen är Råswalen. Råswalen berörs dock av det mäktiga, två kilometer breda, urkalkstråket som sträcker sig från sydväst mot nordost från Usken vidare upp till Stråssa. Kalkstråket bidrar förmodligen till minskad försurning av sjöarna som berörs och främst Råswalen och Usken

Smålommen är också känslig för störningar på häckplatsen. Man bör därför inte fiska eller vistas för nära ett häckande lompar. Om den ruvande lommen lämnar boet finns risken att boet plundras på ägg av andra djur.

Referenser

- Andersson, M, 1987. Smålommens förekomst i Lindesbergs kommun. Pandion 3: 70-75.
- Andersson, M. 1988. Smålommen i Västmanland. Fåglar i Västmanland 19: 85-93.
- Andersson, M & Malmstigen, J-E. 1990. Fågellivet i Lindesbergs sjöar. Länsstyrelsen. Örebro län. 1990:10.
- Dahlqvist, K. 1982. Fiskeplanering Lindesbergs kommun. Fiskeränmden i Örebro Län.
- Eriksson, M. m.fl. 2001. Artfaktblad SMÅLOM. Rev. Mats Eriksson 2005, 2010, 2017, 2018. ArtDatabanken, SLU.
- Eriksson, M.O.G. 2010. Storlommen och smålommen i Sverige - populationsstatus, hotbild och förvaltning - Sveriges Ornitologiska Förening, Stockholm och Svenska LOMföreningen/Projekt LOM, Göteborg.
- Eriksson, M.O.G. & Åhlund, M. 2013. Dynamiken i smålommens Gavia stellata val av häckningsplatser - övergivande, ny- och återetableringar. Ornis Svevica 23: 130-142.
- Ottosson, U. m.fl. 2012. Fåglarna i Sverige - antal och förekomst. SOF.
- Pettersson, T. 2018. Västmanlands fåglar. En översikt över deras utbredning, numerär och flyttning, förr och nu. <http://vastmanlandsfaglar.se>.

Från verksamheten

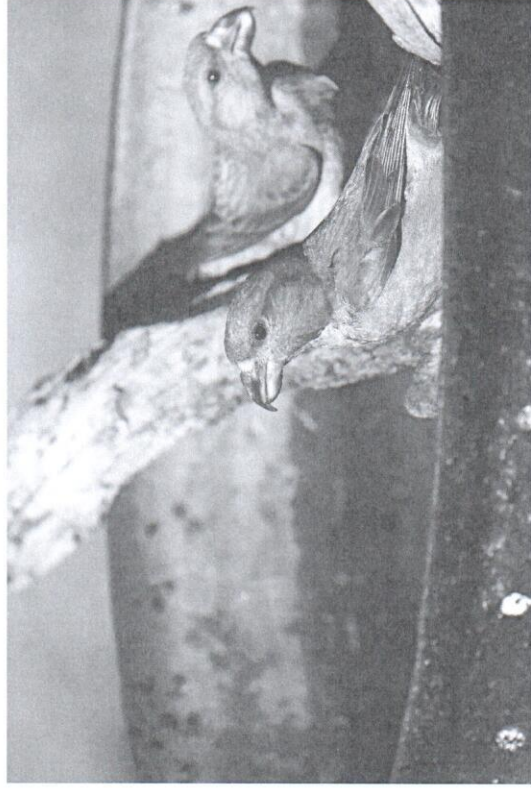
Lördag 15/9. Fågeltornets dag Hagaberg.

Fågeltornets dag samlade 15 besökare i år. Vi observerade 37 arter. Soligt väder och fin gemenskap med fika och grillad korv. Tipspromenad anordnades som vanligt och tre fågelholkar lottades ut bland deltagarna.

Torsdag 4/10 månadsmöte.

Andreas Sandberg visade bilder från resor till Gotska Sandön. Ön är den mest ensligt belägna platsen i Östersjön 37 km norr om Fårö. Hit kan man ta sig med båt från Nynäshamn(3 timmar) och Fårö(2 timmar). Sandön hyser inte någon rik fågel fauna. Karaktärsfåglar är bofink, svartmes, grå flugsnappare och korsnäbb, och vid stränderna häckar bl.a. grå- och silltrut samt silvertärna.

Ön är däremot känd som en god sträckfågellokal, och under senvåren och försommaren uppträder här regelbundet på Gotland annars ovanliga fågelarter som vitnäbbad islom, turturduva, sommargylling, lundsångare och videsparv. Sammanlagt har närmare 250 fågelarter setts på ön.

Större korsnäbb på Gotska Sandön, foto Andreas Sandberg